

HOSPITALS, HISTÒRIA I MEDICINA: L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU DE BARCELONA

Jon Arrizabalaga

Departament d'Història de la Ciència. CSIC-Institució Milà i Fontanals.

Paraules clau: *Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona, història dels hospitals, Hospital de la Santa Creu, Barcelona, segles XV-XIX.*

Hospitals, history and medicine: The Santa Creu Hospital of Barcelona.

Summary: *The centrality of hospitals in the development of western medicine has been so clear during the last two centuries that it is very difficult to imagine that nothing was like this before, and that during most of their longest history hospitals have not been a medical institution, but a welfare one. The 600-year history of the Hospital de la Santa Creu i Sant Pau of Barcelona allows to illustrate how hospitals as institutions originally intended for relief of the poor were successively reorientated towards the sick poor (from the fifteenth century), the poor sick (from the nineteenth century) and, finally, the sick of every social condition (throughout the twentieth century). By focusing on the history of the Hospital de la Santa Creu from its foundation in 1401 to its re-foundation as the Hospital de la Santa Creu i Sant Pau in the early twentieth century, some relevant issues of this institution are emphasised and placed in the context of the European hospital movement in order to better understand their historical significance.*

Key words: *Hospital de la Santa Creu i Sant Pau of Barcelona, history of hospitals, Hospital de la Santa Creu, Barcelona, Fifteenth-Nineteenth centuries.*

Introducció

La centralitat de l'hospital en el desenvolupament de la medicina occidental ha estat tan gran durant els darrers dos segles que costa molt imaginar que res no era semblant abans i que durant la part més gran de la seva llarga història els hospitals no han estat una institució no mèdica, sinó d'assistència social.

A Occident, l'hospital ha estat una institució originàriament lligada a la difusió del cristianisme —i una associació semblant existeix entre el budisme i el desenvolupament dels hospitals a Orient. La fonamentació doctrinal de l'hospital arrela en el manament evangèlic de la caritat com una de les tres virtuts teològiques cristianes («Estimaràs el teu proïsme com a

tu mateix», Mateu 22,39). Les sis obres bàsiques de misericòrdia enunciades per Jesús en referir-se al Judici Final (donar de menjar al qui té fam, donar de beure al qui té set, acollir el foraster, vestir el despullat, visitar el malalt i l'empresonat; Mateu 25,34-46) prefiguraren el concepte d'*hospitalitas* cristiana i, consegüentment, la missió de l'hospital.

Tanmateix, hom no pot explicar la difusió del moviment hospitalari sense apel·lar a altres elements inspiradors, presents, també, de manera permanent, com ara la preocupació pel control social i el fet que l'hospital hagi estat una important font de poder per als responsables polítics, religiosos o seculars, de tots els temps; o sorgits en el decurs dels segles, com ara el paper essencial de l'hospital des del Renaixement en el desenvolupament d'interessos de professionals sanitaris sobretot en l'àmbit de la formació i investigació clíniques, el seu caràcter simbolitzant de la fal·lera il·lustrada en la racionalitat i el progrés, o la seva associació amb la gran estima actual per una atenció sanitària basada en la ciència i en la tecnologia (Risse, 1999: 5).

Sens dubte, l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau és, amb les discontinuïtats pròpies d'una institució de tan dilatada història, l'hospital «viu» més antic de Catalunya i de l'Estat espanyol, així com un dels més vetusts d'Europa. Els sis-cents anys d'història d'aquesta institució barcelonina permeten il·lustrar com els hospitals, que originàriament es dedicaven a l'assistència dels *pobres*, es reorientaren de manera successiva vers els *pobres malalts* (a partir del segle XV), vers els *malalts pobres* (des del segle XIX) i finalment, al llarg del segle XX, vers els *malalts* de tota condició social. En aquesta comunicació, es destaquen alguns aspectes rellevants de la història de l'Hospital de la Santa Creu des de la fundació el 1401 fins a la refundació com a Hospital de la Santa Creu i Sant Pau a començaments del segle XX, tot situant-los en el context del moviment hospitalari europeu per tal de millor comprendre'n la significació històrica.

Dels hospitals de pobres als hospitals per a pobres malalts: l'Hospital de la Santa Creu

A partir del segle XIII, les ciutats i viles mediterrànies de l'Occident cristià es revitalitzaren amb l'expansió de les manufactures i el comerç. Liderats per un nou grup social cada vegada més poderós, aquestes ciutats es desenvoluparen com a entitats sociopolítiques creixentment autònomes del poder feudal, tot dotant-se de formes pròpies d'organització política i de noves institucions per tal de respondre als problemes de la vida urbana.

La pobresa i la mendicitat foren el blanc prioritari de les estratègies col·lectives d'assistència social que les elits polítiques urbanes promogueren a tot l'Europa llatina des del segle XIII. Al cap i a la fi, els pobres constituïen aleshores la majoria de la població. Aquestes estratègies, que estaven fonamentades en el manament cristià de la caritat i en una nova ètica de responsabilitat col·lectiva davant els problemes socials, es plasmaren en la contractació pública, a càrrec de l'erari municipal, de metges i cirurgians universitaris per a l'atenció del comú, i en el desenvolupament d'hospitals que habitualment albergaven tota mena de pobres —sans, malalts o discapacitats—, malalts físics i mentals, homes i dones, nens (expòsits i orfes) i gent gran, captaires, rodamons i pelegrins.

Els primers hospitals urbans eren petits establiments privats, amb caràcter d'asil i fundats per benefactors individuals (clergues o laics) o confraries gremials. Des del segle XV, la percepció social de la pobresa com a font d'infecció i contagi creixí al mateix temps que la preocupació política pel control dels indigents, creixentment percebuts com a perill per a

l'ordre social. Al llarg d'aquest segle i del següent, a tot arreu de l'Europa llatina, moltes d'aquestes institucions petites, difuses i més aviat inespecífiques d'auxili de pobres es consolidaren en un nombre molt més limitat de grans hospitals —habitualment coneguts com a *hospitals generals*—, de resultes de processos de reducció generalment estimulats per les autoritats polítiques, tan civils (municipis, corona) com eclesiàstiques (bisbes, ordes religiosos), mitjançant els quals es pretenia optimitzar llurs serveis i rendes. L'objectiu de les noves institucions resultants era assistir grups més específics de pobres i/o proporcionar una atenció més «especialitzada» a les seves necessitats. De resultes d'aquests processos, que no estigueren exempts d'oposició per part dels benefactors privats que no volien perdre llur poder, ni veure reduir-se llurs rendes, els hospitals esdevingueren institucions on, a les tasques tradicionals d'assistència social, se n'afegien altres de noves de caire sanitari.

A la Corona d'Aragó, la reducció o consolidació hospitalària es produí al llarg del segle xv i primera meitat del xvi, en contrast amb la Corona de Castella, on aquest procés només s'inicià a finals del segle xvi, i s'allargà ben dins del segle xvii (López Terrada, 1999; Arrizabalaga, 1999). I fou precisament a Barcelona el 1401, amb motiu de la fundació de l'Hospital de la Santa Creu, on es dugué a terme el procés més primerenc de reducció hospitalària de tota la Confederació catalanoaragonesa. Després vindrien els que crearien l'Hospital Real y General de Nuestra Señora de Gracia de Saragossa (fundat sota el patrocini d'Alfons el Magnànim el 1425), l'Hospital General de Santa Maria de Lleida (1454) i l'Hospital General de València (per decisió arbitral de Ferran el Catòlic el 1512); a més dels de Tarragona (1465) i Jaca (1540), entre d'altres (Baquero, 1952; Fernández Doctor, 2000; Coejo da Pena, 2002; López Terrada, 1986).

La fundació de l'Hospital de la Santa Creu estigué precedida per —i no fou de cap manera aliena a— dècades de fortes convulsions socials ocasionades per la fam (dificultats econòmiques des de la crisi de carestia de l'any 1333), la pesta (estralls periòdics des de mitjan segle xiv) i la guerra (entre les Corones d'Aragó i Castella o «Guerra dels dos Peres», 1356-1367). Al llarg del segle xiv, s'havien millorat les condicions de salubritat de Barcelona, i solucionat els problemes de proveïment d'aigua i d'abastament de gra. Uns anys abans, el sistema bancari havia fet fallida i al començament de l'any 1401 s'havia establert la Taula de Canvi de Barcelona, amb el propòsit d'estabilitzar el sistema financer de la ciutat amb l'aval municipal (Martínez Vidal, 2002). Quatre mesos després (abril de 1401), es col·locaven les primeres pedres de l'Hospital o Casa de la Santa Creu en un acte religiós oficiat pel bisbe de Barcelona, presidit pel rei Martí l'Humà i la reina Maria de Luna, i amb l'assistència d'un representant del primogènit reial i dels consellers de la ciutat. El nou hospital es fundava per iniciativa del Consell de Cent de la ciutat amb l'aprovació episcopal i reial, i el setembre rebia l'autorització apostòlica expedida pel papa Benet XIII des d'Avinyó. La materialització d'aquesta iniciativa havia estat possible per la reducció de, almenys, mitja dotzena de petits hospitals preexistents a Barcelona: els d'en Marcús i d'en Pere Desvilar o de la Ciutat, administrats pel consistori municipal; els dels canonges d'en Colom i d'en Vilar, regits pel bisbe i el capítol; el de Santa Eulàlia del Camp, en mans dels canonges de Sant Agustí, i l'Hospital de Santa Margarida o dels Mesells, destinat a acollir leprosos. Tots llurs recursos i propietats foren transferits a la nova fundació (Lindgren, 1980).

Establert al raval de la ciutat, on fins aleshores era l'hospital fundat pel canonge Colom, la seva nau de llevant i la meitat de la del nord foren construïdes força ràpidament i probablement inaugurades el 1410, quan el nou rei d'Aragó, Ferran I, arribà a la ciutat; men-

tre que l'edificació de la nau de ponent no es conlogué fins a la dècada de 1530 i no s'obria als malalts fins al 1597. El 1622 es fundà la Casa de Convalescència, destinada a allotjar els malalts convalescents de l'Hospital. Malgrat la decisiva aportació testamentària del mercader Pau Ferran, el 1647, aquesta nova dependència de l'Hospital de la Santa Creu no fou inaugurada fins al 1680 (Danon, 1978: 23-44).

El Consell de Cent justificava la seva iniciativa pel clima d'opinió existent a Barcelona que la creació del nou Hospital era «convenient i útil» als pobres malalts, alhora que «honorífic» per a la ciutat. D'acord amb la confirmació papal, el govern de l'Hospital de la Santa Creu quedava en mans de «quatre directors o administradors»: dos canonges elegits pel bisbe i capítol, i dos «ciutadans» escollits pel Consell de Cent. Llur mandat era de dos anys, i cada any se'n renovava la meitat: un canonge i un «ciudadà».

El 1405 el rei Martí atorgava llicència per a l'establiment d'una confraria de Santa Creu, que acceptava presidir, i aprovava les seves *Ordinacions*. Aquesta confraria estava oberta a clergues i seglars, a homes i dones de qualsevol edat i condició social. Els confreres i les confrasses podien contribuir al sosteniment de l'Hospital mitjançant la recollida de donacions en moneda i espècie, i participar en les obres de misericòrdia que en caracteritzaven la vida quotidiana, tot preparant-se per rendir comptes a Déu en el dia del Judici Final (Roca, 1920: 110-121). Habitualment, els membres de les confraries gaudien del privilegi de ser assistits a l'Hospital al qual estaven vinculats si queien malalts.

El 1417 els administradors de l'Hospital de la Santa Creu redactaren les *Ordinacions* que regulaven les activitats del personal (*oficials*) que hi treballava. D'acord amb la percepció dels administradors, el nou hospital reportava prestigi («lum, noblesa, ornament, laor, glòria e amplitud») a la ciutat de Barcelona, i les seves activitats assistencials contribuïen de manera destacada al manteniment de la pau social a la ciutat i els pobles del voltant. Una primera aproximació al contingut d'aquestes *Ordinacions* permet establir algunes conclusions importants sobre la configuració del nou Hospital:

— L'Hospital de la Santa Creu estava destinat a acollir i assistir un gran nombre de pobres malalts o sans de qualsevol edat i condició («hòmens i dones pobres, afoïllats, contrets, orats, nafrats e havents altres misèries humanes, infants gitats e altres persones miserables de diverses nacions i condicions»).

— L'assistència als pobres acollits havia d'inspirar-se en l'Evangeli i de cobrir totes llurs necessitats.

— L'organigrama d'oficis administratius estava encapçalat per un «president» elegit pels administradors, que havia de residir a l'Hospital i de supervisar les activitats de tota la resta del personal. A més, hi havia un «escrivà de ració», un «racional o oydor de comptes», un «rebedor e distribuïdor general de les monedes», un «comprador», un «guardaroba», dues persones pels «oficis de panicer, de botaller, de reboster, de museu [i] de sobreadzembler», un cuiner («coch»), un «obrer», un «porter» i els «escuders».

— Els oficis de caire religiós estaven presidits per un «prior» que designava un recitor i quatre preveres, i supervisava les activitats del culte adreçades tant als residents com als confreres i les visites preceptives als pobres malalts, per tal de proporcionar-los consol espiritual, i controlava que l'assistència a llurs necessitats corporals es feia d'acord amb els manaments de l'Església.

— Hi havia, finalment, una sèrie d'oficis encarregats de tasques assistencials de caire sanitari o parasanitari: un «enfermer», una «dona qui ha càrrech de les dones malaltes»,

una altra «dona qui ha càrrech dels infants», un «barber de casa», uns «metges de física e barbers» i un «especier». Els titulars d'aquests càrrecs havien de rendir comptes de les despeses efectuades i de comprometre's a no rebre ni béns ni diners de cap pacient de l'Hospital, i a no fer servir medicines de la institució per tractar malalts aliens a aquesta institució.

— Tots els càrrecs exposats exigien la residència a l'Hospital dels seus titulars, llevat dels «metges de física» i dels «barbers» addicionals al que ocupava el càrrec de «barber de la casa», el qual havia de ser «un barber singularment hàbil e espert en art de cirurgia» i permanentment disposat a atendre les demandes dels ingressats i dels qui acudien de nou en qualsevol moment del dia o de la nit. S'especifica, però, que l'Hospital acostumava «contínuament de tenir apensionats» els «metges de física» i els «barbers» restants. Tots ells estaven obligats a visitar els «pobres malalts» dues vegades al dia, i a celebrar reunions conjuntes amb el barber de la casa per parlar de les afeccions dels seus pacients.

Dels hospitals per a pobres malalts als hospitals per a malalts pobres

A més dels hospitals generals, encara cal esmentar dues altres novetats al panorama hospitalari europeu dels segles xv i xvi: els hospitals específicament destinats a pobres que patien malalties concretes (com ara el «mal francès») i els albergs de pobres. Aquestes tres novetats institucionals estigueren estretament relacionades amb els moviments de reforma religiosa pre i posttridentins. En efecte, fins a la fi de l'Antic Règim el catolicisme mai no estigué preocupat per la pobresa i la malaltia *per se*, sinó només en la mesura en què aquestes possessin en perill la salvació de les ànimes dels pobres i malalts (Pullan, 1999).

Així, doncs, hom pot afirmar que, malgrat les notables transformacions que els hospitals europeus experimentaren en el decurs dels segles baixmedievals i moderns, el model d'hospital general sorgit als nuclis urbans europeus del segle xv romangué essencialment inalterat durant tot l'Antic Règim i només al llarg del segle xix fou definitivament reemplaçat per un nou model d'hospital. L'imperatiu de la caritat cristiana continuà constituint el principal mòbil subjacent a les diverses iniciatives per a la creació i sosteniment de noves fundacions hospitalàries —així com d'altres obres pietoses—, tot i que aquesta virtut fos entesa de manera una mica diferent per catòlics i protestants: per als catòlics, la filantropia continuà sent la via per comprar la gràcia celestial, mentre que per als protestants només era una obra de caritat escaient. Junt amb la caritat, el paper simbòlic d'aquest tipus d'iniciatives com a demostració de posició i prestigi socials mogué de manera creixent manufacturers, comerciants, banquers i propietaris a implicar-s'hi (Pullan, 1999).

D'aquesta manera, els pobres continuaren sent el principal objecte d'atenció dels hospitals moderns, en el marc d'un patró assistencial cada vegada més organitzat i sistemàtic, la gestió del qual era habitualment compartida per representants dels poders polítics civil (municipis, monarquia i/o exèrcit) i eclesial (bisbes, ordes religiosos i/o confraries), amb una tendència creixent en el decurs del temps vers la concentració del poder en mans de laics —el que coneixem com a *laïcització* i que convé distingir de la *secularització* dels pressupòsits doctrinals, de caràcter teològic, que sustentaven l'assistència hospitalària a les societats de l'Antic Règim. Els hospitals d'aquest tipus de societats acostumaven a publicar llistes de donants per atraure ulteriors ajuts, tot utilitzant uns pocs noms aristocràtics com a reclam publicitari per estimular les donacions de les capes socials mitjanes. En el procés d'admissió

d'aquests hospitals, habitualment pesaven més els criteris socials que no pas els mèdics, i els drets atorgats als donants per admetre pacients eren proporcionals a la quantia de les respectives donacions. A més, malgrat que l'atenció era gratuïta, en moltes d'aquestes institucions, i particularment al món protestant, se'n beneficiaven només aquells pacients que haguessin aconseguit d'assegurar-se el passí d'admissió d'algun benefactor. Com a representants dels donants, els administradors de l'Hospital posseïen molt més poder sobre el funcionament de la institució que els metges a qui contractaven (Granshow, 1993, p. 1184-1186).

En el decurs dels segles XVIII i XIX, però, les institucions hospitalàries occidentals experimentaren una forta transformació i començà a sorgir un model nou d'hospital, qualitativament diferent del propi de l'Antic Règim. Fou només a partir d'aleshores quan, en el marc del nou ordre social burgès i liberal, l'hospital esdevingué una institució essencialment mèdica. Precisament dins d'aquest nou hospital es desenvolupà i consolidà la seva hegemonia una nova forma de medicina, fonamentada en les ciències naturals (física, química i biologia), disciplines també noves aleshores, que havien sorgit com a resultat de la transformació de les condicions intel·lectuals i socials de conreu de la filosofia natural a l'Europa de la transició entre els segles XVIII i XIX.

Els hospitals tingueren un paper central en la construcció de la nova ciència mèdica al llarg dels segles XVIII i XIX. I això s'aplica tant a l'àmbit assistencial, com al docent i investigador. Ara bé, aquest procés no es produí ni instantàniament, ni simultàniament a tot el món. En aquest aspecte, la siscentenària història de l'Hospital de la Santa Creu il·lustra el comportament com a perifèria científica europea de Catalunya i de l'Estat espanyol durant els dos últims segles. La transformació de l'Hospital de la Santa Creu en un hospital modern s'inicià a la darrerria del segle XIX i s'accelerà amb la seva refundació el 1902 com a Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Tanmateix, el seu va ser un llarg procés de modernització que s'estendrà durant tot el segle XX i que cal confiar que culmini en els propers anys, quan el Nou Hospital de la Santa Creu i Sant Pau —el Nou Sant Pau— assoleixi un funcionament ple. El què i el com d'aquesta transformació constitueixen, però, un assumpte que no tinc aquí espai per tractar, tot i que espero abordar-lo en un futur pròxim.

Bibliografia

- ARRIZABALAGA, J. (1999), «Poor relief in Counter-Reformation Castile: An overview». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A.; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 151-176.
- BAQUERO, A. (1952), *Bosquejo histórico del Hospital Real y General de Nuestra Señora de Gracia de Zaragoza*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CONEJO DA PENA, A. (2002), *L'antic Hospital de Santa Maria, seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs*, Lleida, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- DANON, J. (1978), *Visió històrica de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- FERNÁNDEZ DOCTOR, A. (2000), *El Hospital Real y General de Ntra. Sra. de Gracia de Zaragoza en el siglo XVIII*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- GRANSHOW, L. (1993), «The hospital». A: BYNUM, W. F.; PORTER, R. (ed.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, vol. II, Londres, Routledge, 2 v., p. 1180-1203.

- GRANSHOW, L.; PORTER, R. (ed.), (1989), *The Hospital in History*, Londres, Routledge.
- LINDGREN, U. (1980), *Bedürftigkeit, Armut, Not. Studien zur spätmittelalterlichen Sozialgeschichte Barcelonas*, Münster Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- LÓPEZ TERRADA, M. L. (1986), *El Hospital General de Valencia en el siglo XVI (1512-1600)*, València, Universitat de València. [Tesi doctoral]
- (1999), «Health care and poor relief in the Crow of Aragon». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 177-200.
- MARTÍNEZ VIDAL, A. (2002), «L'Hospital General de Santa Creu de Barcelona: una nova institució assistencial a la Corona d'Aragó», *Annals de Medicina*, 85/4, p. 236-239.
- PULLAN, B. (1999), «The Counter-Reformation, medical care and poor relief». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 18-39.
- RISSE, G. (1999), *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*, Oxford, Oxford University Press.
- ROCA, J. M. (1920), *Ordinacions de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona (any MCCCCXVII)*, Barcelona, F. Giró impressor.